

Skúsenosti s antisemitizmom a jeho vnímanie

Druhý prieskum o diskriminácii a trestných činoch z nenávisťi namierených proti židom v EÚ

Zhrnutie

Článkom 21 Charty základných práv Európskej únie sa priznáva právo nebyť diskriminovaný, a to ani na základe rasy, etnického alebo sociálneho pôvodu, náboženstva alebo viery, politického alebo iného zmysľania.

Keď ste naposledy kráčali popri jednej z mnohých nádherných synagóg v Európe, stáli pri jej bránach ťažko ozbrojení príslušníci polície? Je to nepríjemný pohľad. Viac ako 70 rokov po holokauste sa tento obraz stal až príliš bežný. Nie sú to len synagógy, ktoré si vyžadujú ochranu, aj v nespočetných centrách židovskej komunity a školách sú zavedené špeciálne bezpečnostné opatrenia. Židia sa stretávajú aj so zlomyselnými komentármi online, v médiách a politike. Sú vystavení nepriateľským pohľadom a gestám vo svojom okolí, stretávajú sa s grafitmi a inými formami vandalizmu a čelia diskriminácii v sociálnom prostredí, škole a práci.

„Antisemitizmus v Nemecku je dnes rovnaký ako pred 30 rokmi. Za posledných 12 rokov už antisemitizmus nie je v Nemecku tabu, a tak sa vyskytuje čoraz častejšie – vo verbálnej aj fyzickej podobe, na uliciach v Nemecku a v sociálnych médiách.“ (žena, 60 – 69 rokov, Nemecko)

Európska únia (EÚ) a jej členské štáty sú zo zákona povinné urobiť všetko, čo je v ich silách, aby účinne bojovali proti antisemitizmu a aby zabezpečili dôstojnosť židovského národa. Židia v celej EÚ však aj napriek tomu naďalej zažívajú antisemitizmus vo forme vandalizmu, urážok, hrozieb, útokov a dokonca aj vražd.

Pretrvávajúce a rozšírené antisemitizmus bráni ľuďom v tom, aby otvorene žili ako židia, bez strachu

o svoju bezpečnosť a blahobyt, ako ukazujú rozsiahle prieskumy o diskriminácii a trestných činoch z nenávisťi namierených proti židom v EÚ, ktoré uskutočnila Agentúra EÚ pre základné práva (FRA) v rokoch 2012 a 2018.

„V súčasnosti sa stretávam napríklad s tým, že slovo žid je v Kodani rozšírená nadávka. Ako židovka vyrastajúca v Dánsku som sa vždy vyhýbala tomu, aby som ľuďom ukázala/povedala, že som židovka.“ (žena, 20 – 24 rokov, Dánsko)

Ničivá sila takejto každodennej reality sa nedá vyjadriť. Šokujúca štatistika však vysiela jasný signál: za posledných päť rokov v 12 členských štátoch EÚ, kde žijú židia už celé stáročia, sa viac ako jedna tretina vyjadrila, že uvažuje o emigrácii, pretože sa ako židia už necítia v bezpečí.

Boj proti antisemitizmu sa musí podporiť rozsiahlymi a spoľahlivými údajmi, ktorými sa môže preukázať, do akej miery členské štáty EÚ plnia svoje povinnosti vyplývajúce z práva EÚ v tejto oblasti, najmä rámcového rozhodnutia o rasizme a xenofóbii, smernice o rasovej rovnosti a smernice o rovnakom zaobchádzaní v zamestnaní. Z dôkazov, ktoré každý rok zhromaždí agentúra, však vyplýva, že takéto údaje sú len zriedkakedy k dispozícii¹. EÚ a jej členským štátom preto často chýbajú dostatočné dôkazy nato, aby mohli prijať rozhodnutia proti antisemitizmu. V údajoch a zisteniach prieskumu FRA sa tento nedostatok rieši tým, že sa použijú informácie

¹ FRA (2018), *Antisemitism: Overview of data available in the European Union 2007-2017* („Antisemitizmus: prehľad existujúcich údajov v Európskej únii 2007 – 2017“), Luxemburg, Úrad pre publikácie Európskej únie.

o skúsenostiach s antisemitizmom zozbieraných od ľudí v EÚ, ktorí sa označujú za židov.

Vyhlásením Rady o boji proti antisemitizmu a vývoji spoločného bezpečnostného prístupu na lepšiu ochranu židovských komunít a inštitúcií v Európe zo 6. decembra 2018 vyslali vlády členských štátov EÚ jasný signál. Rada konštatuje, že nenávisť voči židom je stále rozšírená, čo potvrdzujú zistenia prieskumu agentúry z roku 2018, a vyzýva členské štáty EÚ, aby prijali opatrenia na boj proti antisemitizmu a zlepšenie bezpečnosti židovských komunít.

Toto zhrnutie obsahuje hlavné zistenia druhého prieskumu FRA o skúsenostiach židovského ľudu s trestnými činmi z nenávisti, diskrimináciou a antisemitizmom v Európskej únii – najväčšieho prieskumu o židoch, aký sa kedy na svete uskutočnil. Prieskum sa týkal 12 členských štátov EÚ a zúčastnilo sa na ňom takmer 16 500 osôb, ktoré sa identifikujú ako židia. Tieto zistenia sú hodné zamyslenia a zdôrazňujú, že antisemitizmus je stále prítomný v celej EÚ – a mnohými spôsobmi sa znepokojujúco normalizuje.

„V práci a médiách a na sociálnych sieťach je antisemitizmus každodenným a nepotláčaným javom.“
(žena, 40 – 44 rokov, Francúzsko)

Kľúčové zistenia a stanoviská FRA

FRA na základe zistení prieskumu sformulovala tieto stanoviská na pomoc európskym i vnútroštátnym tvorcom politik pri rozvoji a vykonávaní opatrení na predchádzanie a boj proti antisemitizmu. Tieto stanoviská dopĺňajú tie, ktoré FRA predstavila vo svojej správe o prvom prieskume o diskriminácii

a trestných činoch z nenávisťi namierených proti židom v EÚ, uverejnenej v roku 2013. Vzhľadom na pretrvávajúcu rozšírenosť antisemitizmu v praxi zostávajú stanoviská predstavené v roku 2013 naďalej platné aj v roku 2018.

Antisemitizmus preniká do každodenného života

HLAVNÉ ZISTENIA

- Veľká väčšina respondentov (85 %) považuje antisemitizmus a rasizmus za najnaliehavejší problém v členských štátoch EÚ, ktoré boli zahrnuté do prieskumu.
- Veľká väčšina respondentov (89 %) je presvedčená, že antisemitizmus v krajine, kde žijú, za uplynulých päť rokov vzrástol.
- Väčšina respondentov (72 %) vyjadrila obavy nad zvyšujúcou sa neznášanlivosťou voči moslimom.
- Veľká väčšina respondentov (89 %) považuje antisemitizmus vyjadrený online za problém v krajine, kde žijú.
- Veľká väčšina respondentov (88 %) je presvedčená, že sa antisemitizmus online za uplynulých päť rokov rozšíril, pričom väčšina vraví, že sa veľmi rozšíril.
- Väčšina respondentov prieskumu tvrdí, že sa pravidelne stretáva s negatívnymi výrokmi o židoch. Veľká väčšina respondentov (80 %) vo všetkých krajinách, kde sa prieskum uskutočnil, považuje internet za najbežnejšie fórum pre negatívne výroky.

Zistenia prieskumu naznačujú, že antisemitizmus preniká do verejnej sféry a reprodukuje a vstúpeje negatívne stereotypy o židoch. Len to, že je niekto žid, zvyšuje pravdepodobnosť, že bude vystavený neustálemu napádaniu vyjadrenému rôznymi formami kamkoľvek ide, čokoľvek číta a s kýmkoľvek komunikuje. Porovnaním prieskumov z rokov 2012 a 2018 sa ukazuje, že medzi respondentmi narastá dojem, že antisemitizmus sa v krajine, v ktorej žijú, zhoršuje.

„Antisemitizmus a rasizmus sú ako viedenský rezeň. Sú súčasťou rakúskeho kultúrneho dedičstva rovnako ako xenofóbia a slogan ‚my sme iní‘. Niet proti čomu bojovať, musia sa len minimalizovať dôsledky.“ (muž, 50 – 54 rokov, Rakúsko)

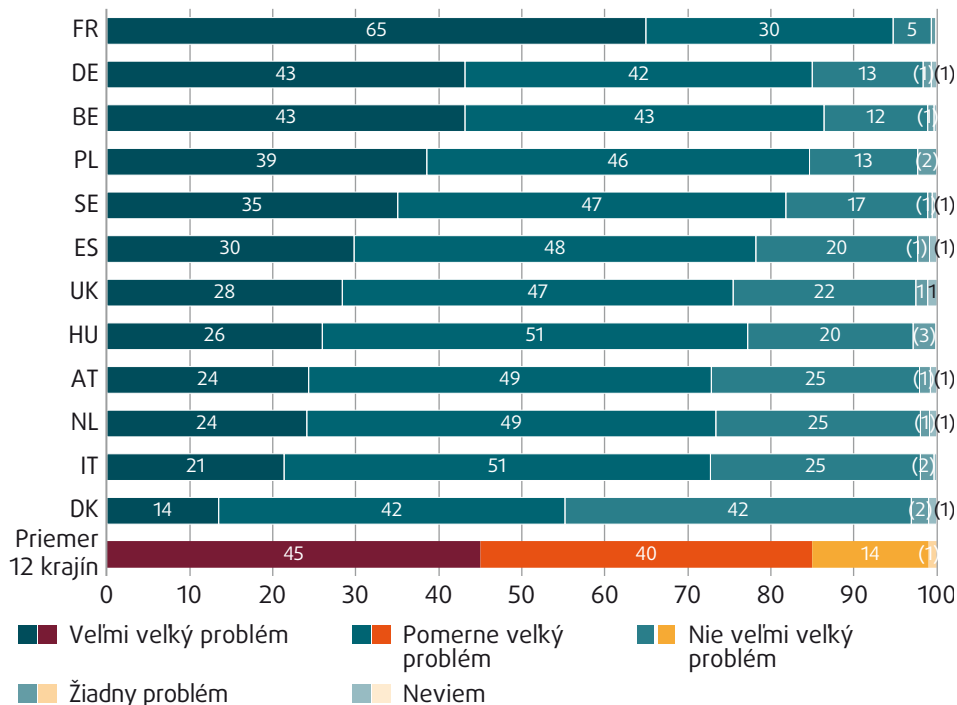
Celkovo deväť z desiatich (89 %) respondentov v prieskume z roku 2018 má dojem, že antisemitizmus v ich krajine za posledných päť rokov stúpil. Viac ako osem z desiatich respondentov (85 %) to považuje za vážny problém. Respondenti majú tendenciu hodnotiť antisemitizmus ako najväčší sociálny alebo politický problém v krajine, kde žijú.

Antisemitizmus označili za najproblematickejší na internete a sociálnych sieťach (89 %), nasledovali verejné priestory (73 %), médiá (71 %) a politický život (70 %). Medzi najbežnejšie antisemitské vyhlásenia, s ktorými sa pravidelne stretávajú, patria vyjadrenia ako „Izraelčania sa voči Palestínčanom správajú ako nacisti“ (51 %), „židia majú príliš veľkú moc“ (43 %) a „židia využívajú obeť holokaustu na svoje vlastné účely“ (35 %). Respondenti sa najčastejšie stretávajú s takýmito vyjadreniami online (80 %), nasledujú médiá iné ako internet (56 %) a politické udalosti (48 %).

„Zdá sa, že Holandsko je unavené z antisemitizmu. Zdá sa, že táto téma sa začína banalizovať a aj na sociálnych sieťach sa to považuje za úplne normálne. [...] Je to veľmi znepokojujúce!“ (žena, 35 – 39 rokov, Holandsko)

„Myslím si, že Švédsko v minulosti vôbec nebolo antisemitské, práve preto je to také ťažké. Predtým som sa vôbec nebála povedať, že som židovka. Keď boli moje deti tinedžeri, dokonca si mysleli, že tým môžu vyniknúť. Teraz sa viac zdráham hovoriť o svojom pôvode. Obávam sa, čo bude v budúcnosti.“ (žena, 70 – 79 rokov, Švédsko)

Obrázok 1: Antisemitizmus sa v krajine v súčasnosti považuje za problém, podľa jednotlivých členských štátov EÚ (%)^{a,b,c,d}

Poznámky: ^a Zo všetkých respondentov (n = 16 395); výsledky krajín sa neporovnávali, priemer 12 krajín sa porovnával, sú zoradené zostupne od „veľmi veľký problém“.
^b Otázka: B02. Ktorý z uvedených problémov, ak vôbec, predstavuje podľa vášho názoru najväčší problém v [KRAJINE] v súčasnosti? Odpoveď: D. Antisemitizmus.
^c Niektoré stĺpce nedosahujú 100 %; je to kvôli zaokrúhľovaniu čísel.
^d Výsledky založené na malom počte odpovedí sú štatisticky menej spoľahlivé. Výsledky založené na 20 až 49 pozorovaniach bez porovnávaní v súčte za skupinu alebo založené na políčkach s menej než 20 pozorovaniami bez porovnávaní sú preto uvedené v zátvorkách. Výsledky založené na menej než 20 pozorovaniach bez porovnávaní v súčte za skupinu nie sú zverejnené.

Zdroj: FRA, 2018

V tejto súvislosti je priaznivé, že Európsky parlament prijal v júni 2017 uznesenie o boji proti antisemitizmu, v ktorom vyzýva na zvýšenie úsilia na miestnej, vnútroštátnej i európskej úrovni. Vyplýva to z mnohých iniciatív Európskej komisie na úrovni EÚ, ako aj na celosvetovej úrovni². Patrí medzi ne vymenovanie koordinátora pre boj proti antisemitizmu v decembri 2015, zriadenie skupiny EÚ na vysokej úrovni pre boj proti rasizmu, xenofóbií a iným formám neznášanlivosti v roku 2016, ktorá vypracovala politické usmernenia na zlepšenie reakcií na trestné činy z nenávisti a nenávisťné prejavy vrátane antisemitskej trestnej činnosti a prejavu, ako aj dohoda s internetovými spoločnosťami o kódexe správania na účely boja proti nezákonným nenávisťným prejavom online v máji 2016.

² V roku 2016 EÚ spoločne s Kanadou, USA a Izraelom zorganizovala prvé fórum OSN na vysokej úrovni o globálnom antisemitizme s cieľom zintenzívniť snahu EÚ v oblasti boja proti antisemitizmu na celom svete.

„V Maďarsku antisemitizmus neexistuje, a to bez ohľadu na obraz, aký sa o tejto krajine vykresľuje. Sú tu historické rany, no tieto sa krásne hoja.“ (muž, 20 – 24 rokov, Maďarsko)

Niektoré členské štáty reagovali vymenovaním koordinátorov pre boj proti antisemitizmu, zatiaľ čo iné prijali alebo schválili právne nezáväznú pracovnú vymedzenie antisemitizmu³, ktoré v máji 2016 odsúhlasila Medzinárodná aliancia pre pripomínanie holokaustu (IHRA) a ktorú Komisia uvítala ako užitočnú iniciatívu zameranú na predchádzanie antisemitizmu a boj proti nemu. Odkaz na vymedzenie antisemitizmu aliancie IHRA je k dispozícii na webovom sídle Komisie⁴.

³ Pozri webové sídlo Medzinárodnej aliancie pre pripomínanie holokaustu.

⁴ Pozri webové stránky Komisie o boji proti antisemitizmu.

Viaceré členské štáty však ešte stále úplne a správne netransponovali rámcové rozhodnutie o rasizme a xenofóbii (2008/913/SVV) do vnútroštátneho práva. Týmto rámcovým rozhodnutím sa vymedzuje spoločný celoeurópsky trestnoprávny prístup k boju proti závažným prejavom rasizmu alebo xenofóbie, a teda aj antisemitizmu, a to sa vzťahuje aj na „prípady, ak sú skutky spáchané prostredníctvom informačného systému“ (článok 9). Odstránenie antisemitizmu z verejnej sféry si vyžaduje trvalé a rozhodné kroky na prekonanie pretrvávajúcej negatívnej stereotypizácie židov, a to aj online.

Stanovisko FRA č. 1

Členské štáty by mali umožniť začlenenie opatrení zameraných na predchádzanie antisemitizmu do príslušných vnútroštátnych stratégií a akčných plánov. Opatrenia vypracované na predchádzanie antisemitizmu by mali zahŕňať osobitné zameranie na zvyšovanie informovanosti vrátane dôrazu na vzdelávanie o holokauste. Členské štáty by okrem toho mali zabezpečiť, aby sa systematicky vyhodnocovala účinnosť vypracovaných opatrení. Národní koordinátori pre boj proti antisemitizmu, ako aj široká škála sociálnych partnerov, organizácií občianskej spoločnosti a komunitných skupín – vrátane nežidovských – by mali úzko spolupracovať na vypracovaní preventívnych opatrení, ako aj na hodnotení ich účinnosti.

Všadeprítomný antisemitizmus narúša pocity bezpečnosti a ochrany židov

HLAVNÉ ZISTENIA

- Takmer polovica (47 %) všetkých respondentov sa obáva, že sa v nasledujúcich 12 mesiacoch stane obeťou antisemitského verbálneho urážania alebo obťažovania, zatiaľ čo viac ako tretina (40 %) sa obáva fyzického útoku v uvedenom období.
- Každý tretí opýtaný (34 %) uviedol, že sa aspoň príležitostne vyhýba navštevovaniu židovských podujatí alebo miest, pretože by sa tam alebo na ceste tam ako žid necítil bezpečne. Viac ako každý tretí respondent (38 %) sa aspoň čiastočne vyhýba určitým miestam vo svojom okolí alebo susedstve, pretože sa tam ako žid necíti bezpečne.
- V 12 členských štátoch EÚ zahrnutých do prieskumu polovica respondentov (49 %) aspoň občas nosí, má pri sebe, alebo ukazuje veci, ktoré by ich mohli identifikovať ako židov. Z tých respondentov, ktorí aspoň občas nosia, majú pri sebe, alebo ukazujú takéto veci, sa tomu viac ako dve tretiny (71 %) aspoň príležitostne vyhýbajú.
- Viac ako tretina všetkých respondentov v posledných piatich rokoch uvažovala o emigrácii (38 %), pretože sa ako židia v krajine, kde žili, necítili bezpečne.
- Väčšina respondentov (70 %) verí, že úsilie ich národných vlád zamerané na boj proti antisemitizmu nie je účinné. Na druhej strane polovica respondentov (54 %) pozitívne hodnotí úsilie svojich národných vlád zamerané na zabezpečenie bezpečnostných potrieb židovských komunit – ale úroveň spokojnosti s takýmto úsilím sa medzi krajinami značne líši.

„Nemám strach, keď vyjdem na ulicu, keďže moja mezuza je u mňa doma vnútri a nevidno ju. Takže ju vidia len tí, ktorí prídu do môjho bytu. Bojím sa dať mezuzu zvonku.“
(žena, 30 – 34 rokov, Španielsko)

Zistenia prieskumu naznačujú, že mnohí židia v celej EÚ nemôžu žiť život bez obáv o svoju vlastnú bezpečnosť a bezpečnosť svojich rodinných príslušníkov a ďalších blízkych osôb. Dôvodom je riziko, že sa stanú cieľom antisemitského obťažovania a útokov. Pociť neistoty medzi židmi dokonca niektorých podnietil k tomu, aby uvažovali o emigrácii.

Porovnanie zistení prieskumov z roku 2012 a 2018 ukazuje podobné úrovne skúseností s antisemitským obťažovaním a násilím medzi židmi v EÚ. Zistenia okrem toho ukazujú podobné úrovne obáv medzi respondentmi, že sa oni alebo ich rodinní príslušníci a iné blízke osoby stanú terčom antisemitského obťažovania alebo násilia.

„Veľmi sa bojím o bezpečnosť svojho dieťaťa, ktoré chodí do židovskej školy. Každý deň sa pýtam samej seba, či som ho nemala poslať na školu niekde inde.“ (žena, 30 – 34 rokov, Belgicko)

„Veľmi sa bojím o budúcnosť svojich detí, pretože slovo žid je v mojej štvrti nadávka a ľudia nenávidia židov natoľko, že ich život pre nich nič neznamená. Bojíme sa, aby naše deti nejakým spôsobom nenapadli.“ (muž, 45 – 49 rokov, Dánsko)

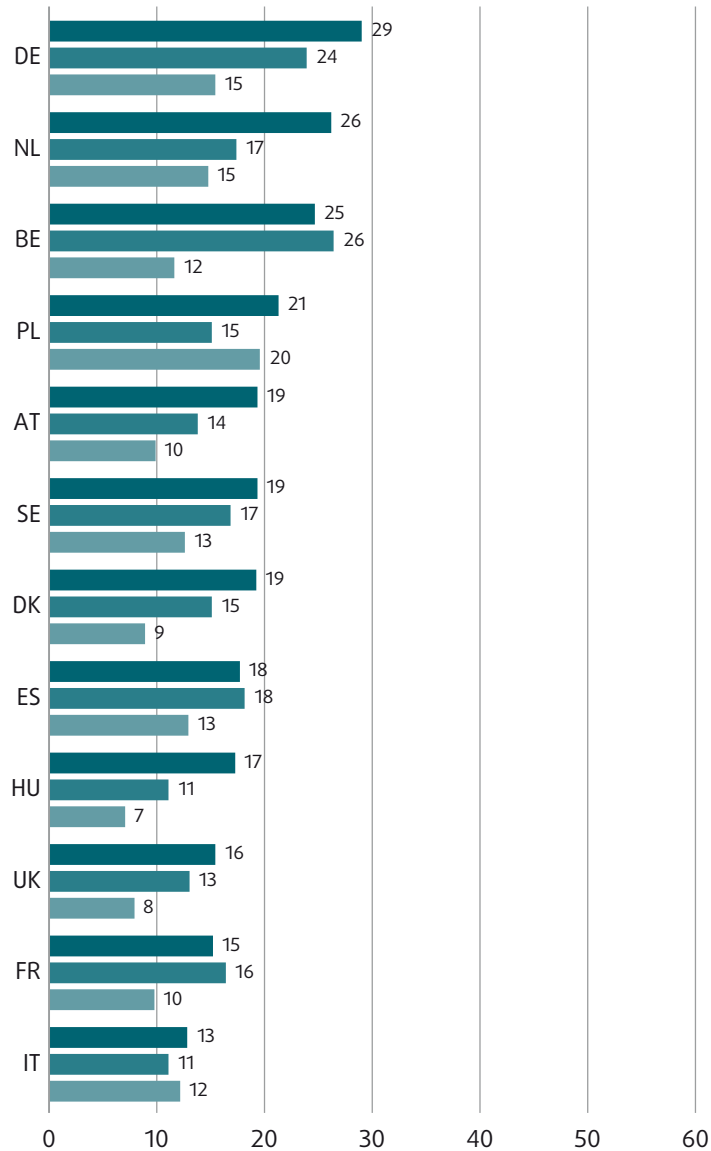
Zistenia prieskumu z roku 2018 ukazujú, že stovky respondentov v uplynulom roku osobne zažili antisemitský fyzický útok. Viac ako každý štvrtý zo všetkých respondentov (28 %) zažil antisemitské obťažovanie aspoň raz počas tohto obdobia. Tí, ktorí nosia, majú pri sebe, alebo ukazujú na verejnosti veci, ktoré by ich mohli identifikovať ako židov, zažívajú viac antisemitského obťažovania (37 %) ako tí, ktorí tak nerobia (21 %).

„Počul som o mnohých incidentoch a mám obavy o seba a svoju rodinu. Často sme v synagóge alebo na iných židovských podujatiach nervózni a bojíme sa, čo by sa mohlo stať. Moja osobná skúsenosť človeka, ktorý nosí kippu, je však veľmi dobrá. Napriek tomu sa na miestach, kde je menej židov, necítim príjemne (čiže takmer všade inde).“ (muž, 55 – 59 rokov, Spojené kráľovstvo)

„Všimla som si, že židia z mojej generácie (vrátane mňa) zažívajú výrazne silnejší pocit neistoty a to, že v Holandsku nie sú ako židia vítaní/akceptovaní.“ (žena, 30 – 34 rokov, Holandsko)

Obrázok 2: Skúsenosti s antisemitským obťažovaním (tri z najrozšírenejších foriem, ktoré sa vyskytli jeden alebo viackrát) za posledných 12 mesiacov, podľa jednotlivých členských štátov EÚ (%)^{a,b}

- Niekoľko vám osobne adresoval urážlivé alebo výhražné poznámky.
- Niekoľko vám ukázal urážlivé gestá alebo na vás neprimerane zízal.
- Niekoľko uverejnil urážlivé poznámky na internete vrátane sociálnych médií.

Poznámky: ^a Zo všetkých respondentov (n = 16 395); výsledky krajín sa neporovnávajú.

^b Otázky: C03. Stalo sa, že za POSLEDNÝCH 12 Mesiacov v [KRAJINA]:

– vám niekto osobne adresoval urážlivé alebo výhražné poznámky,

– vám niekto ukázal urážlivé gestá alebo na vás neprimerane zízal,

– niekto uverejnil urážlivé poznámky o vás na internete vrátane sociálnych médií?

C04a. Stalo sa to preto, LEBO ste žid?

Zdroj: FRA, 2018

„V Nemecku sa skôr stretnete s antisemitizmom, ak nosíte evidentné židovské symboly.“ (žena, 30 – 34 rokov, Nemecko)

Každý piaty respondent (20 %) vie o rodinných príslušníkoch alebo iných blízkych osobách, ktorí zažili verbálne urážanie, obťažovanie alebo fyzické napadnutie. Takmer polovica respondentov sa obáva, že bude vystavená antisemitskému verbálnemu urážaniu alebo obťažovaniu (47 %) a štyria z desiatich sa obávajú antisemitského fyzického útoku (40 %).

„Nikto z mojich priateľov tam, kde žijem, alebo s ktorými pracujem, nevie, že som židovka. Naše deti nevedia o mojom židovskom pôvode, pretože sa desím toho, že by kvôli tomu v škole museli znášať komentáre. Už nenavštevujem synagógu, pretože to nestojí za to, aby sme tým vzbudzovali pozornosť. Najlepšie bolo, že som sa vydala, pretože teraz mám priezvisko Svensson.“ (žena, 40 – 44 rokov, Švédsko)

Každý tretí respondent (34 %) sa vyhýba návšteve židovských podujatí alebo miest, pretože sa tam, alebo na ceste tam ako žid necíti bezpečne. Viac ako tretina respondentov v posledných piatich rokoch uvažovala o emigrácii (38 %), pretože sa ako židia v krajine, kde žijú, necítia bezpečne.

„Ak idete na židovské podujatie, akokoľvek malé, vždy sa musíte zaregistrovať a až potom sa dozviete miesto. Už sa vôbec necítite bezpečne, keď idete niekam, kde sa stretáva veľa židov.“ (žena, 55 – 59 rokov, Holandsko)

„Na verejnosti nikdy nenesím žiadne židovské symboly a keď som na židovskom podujatí, vždy som nervózna. [...] Najradšej by som už mala konečne pokoj, aby som mohla vyznávať svoje náboženstvo.“ (žena, 40 – 44 rokov, Švédsko)

Viac ako polovica respondentov (54 %) pozitívne hodnotí úsilie svojich národných vlád zamerané na zabezpečenie bezpečnostných potrieb židovských

komunit. Sedem z desiatich respondentov (70 %) je však presvedčených, že vláda v ich krajine účinne nebojuje proti antisemitizmu.

Neustála konfrontácia s antisemitizmom výrazne obmedzuje uplatňovanie základných práv vrátane ochrany ľudskej dôstojnosti, práva na rešpektovanie súkromného a rodinného života alebo slobody myslenia, svedomia a náboženského vyznania. Je povzbudivé, že mnoho židov verí, že ich vláda robí dosť na to, aby splnila potreby ochrany ich komunit. Avšak samotná skutočnosť, že špeciálne bezpečnostné opatrenia – napríklad v okolí synagóg, židovských komunitných centier a škôl – sú viac-menej trvalo potrebné na zaistenie bezpečnosti židovských komunit, poukazuje na pretrvávajúci a hlbší spoločenský nesúlad. Členské štáty musia byť vytrvalé vo svojom záväzku, aby uspokojovali potreby a ochranu židovských komunit.

„Som presvedčený, že strach z antisemitizmu je horší ako realita.“ (muž, 40 – 44 rokov, Spojené kráľovstvo)

„Nosím retiazku s Dávidovou hviezdou, ale na verejnosti ju zámerne nenesím, pretože sa takto snažím vyhýbať antisemitským reakciám.“ (žena, 16 – 19 rokov, Belgicko)

Stanovisko FRA č. 2

Členské štáty by mali systematicky spolupracovať so židovskými komunitami v oblasti bezpečnosti a ochrany židovských miest. Členské štáty by mali naďalej vykonávať bezpečnostné opatrenia a zabezpečiť, aby boli organizácie pre bezpečnosť židovskej komunity primerane financované. EÚ a jej členské štáty by mali dôkladne a pravidelne monitorovať zmeny v rozšírenosti trestných činov z nenávisti a v pocitoch bezpečnosti a ochrany medzi židmi – a to aj prostredníctvom prieskumov o viktimizácii – s cieľom pomôcť posúdiť účinnosť prijatých bezpečnostných opatrení.

Antisemitské obťažovanie je také bežné, že sa stáva každodennou realitou

HLAVNÉ ZISTENIA

- V priemere viac ako tretina všetkých respondentov (39 %) zažila určitú formu antisemitského obťažovania v posledných piatich rokoch. Viac ako jedna štvrtina (28 %) sa s takýmto obťažovaním stretla v posledných 12 mesiacoch.
- Respondenti prieskumu označujú antisemitský obsah na internete za najväčšiu formu antisemitizmu. Napriek tomu sú osobné pripomienky a urážlivé gestá alebo neprimerané zazeranie najbežnejšími formami antisemitského obťažovania, ktoré respondenti osobne zažili – napríklad v posledných 12 mesiacoch sa 18 % respondentov stretlo s osobnými pripomienkami a 16 % s urážlivými gestami alebo neprimeraným zazeraním.
- Pokiaľ ide o najväčší prípad antisemitského obťažovania, ku ktorému došlo v posledných piatich rokoch, vo väčšine týchto prípadov bolo použité aj antisemitské vyjadrovanie. K obťažovaniu navyše došlo v situáciách, keď bolo možné respondentov identifikovať ako židov. (V priemere dvaja z troch respondentov zaznamenali tieto dva aspekty v týchto prípadoch).
- Pri žiadosti o opis páchatel'a najväčšieho prípadu antisemitského obťažovania, ku ktorému došlo v posledných piatich rokoch – v čo najväčšej možnej miere a na základe svojho vnímania – respondenti v 31 % prípadov identifikovali páchatel'a ako niekoho, koho nepoznajú, v 30 % ako niekoho s moslimskými extrémistickými názormi a v 21 % prípadov ako niekoho s ľavicovými politickými názormi.
- Väčšina respondentov (79 %), ktorí zažili antisemitské obťažovanie v posledných piatich rokoch, neohlásila najväčší prípad polícii ani žiadnej inej organizácii.
- Takmer polovica (48 %) respondentov, ktorí neohlásili najväčší prípad polícii, sa vyjadrila, že ohlásením by sa nič nezmenilo. Podobný podiel (43 %) respondentov nepovažoval prípad za dostatočne závažný.
- V 12 krajinách zahrnutých do prieskumu v posledných piatich rokoch 3 % všetkých respondentov osobne zažili fyzický útok z dôvodu, že sú židia. V uplynulom roku 2 % všetkých respondentov zažili fyzický útok z dôvodu, že sú židia.
- V 12 krajinách zahrnutých do prieskumu v posledných piatich rokoch sa 4 % všetkých respondentov vyjadrili, že ich majetok bol úmyselne poškodený z dôvodu, že sú židia, a 2 % to zažili v posledných 12 mesiacoch.

Zistenia prieskumu naznačujú, že ľudia čelia tolkému antisemitskému napádaniu, že niektoré z incidentov, ktoré zažijú, sa im javia ako nepodstatné. No každý prejav antisemitizmu je vo svojej podstate útokom na dôstojnosť človeka a nemožno ho považovať len za nepríjemnosť. Oba prieskumy, z roku 2012 aj z roku 2018, ukazujú, že respondenti hlásia polícii alebo inej inštitúcii len veľmi málo prejavov antisemitizmu, ku ktorým došlo. Z porovnania výsledkov oboch prieskumov vyplýva, že kategórie páchatel'ov antisemitského obťažovania sa nemenia, pričom medzi páchatel'mi stále prevládajú určité kategórie jednotlivcov.

„Nikdy sa na verejnosti neidentifikujem, aby som sa vyhla diskriminácii. Španielska spoločnosť nie je otvorená mnohým náboženstvám a nerozumie judaizmu a obávam sa, že budem vnímaná ako ‚zvláštna‘. V každodennom živote sa radšej začlením do spoločnosti.“ (žena, 30 – 34 rokov, Španielsko)

Zistenia prieskumu z roku 2018 ukazujú, že osem z desiatich respondentov (79 %), ktorí zažili antisemitské obťažovanie v posledných piatich rokoch, neohlásilo najväčší prípad polícii ani inej organizácii. Hlavnými dôvodmi neohlásenia prípadov je pocit, že by sa tým nič nezmenilo (48 %), nepovažovanie prípadu za dostatočne závažný na to,

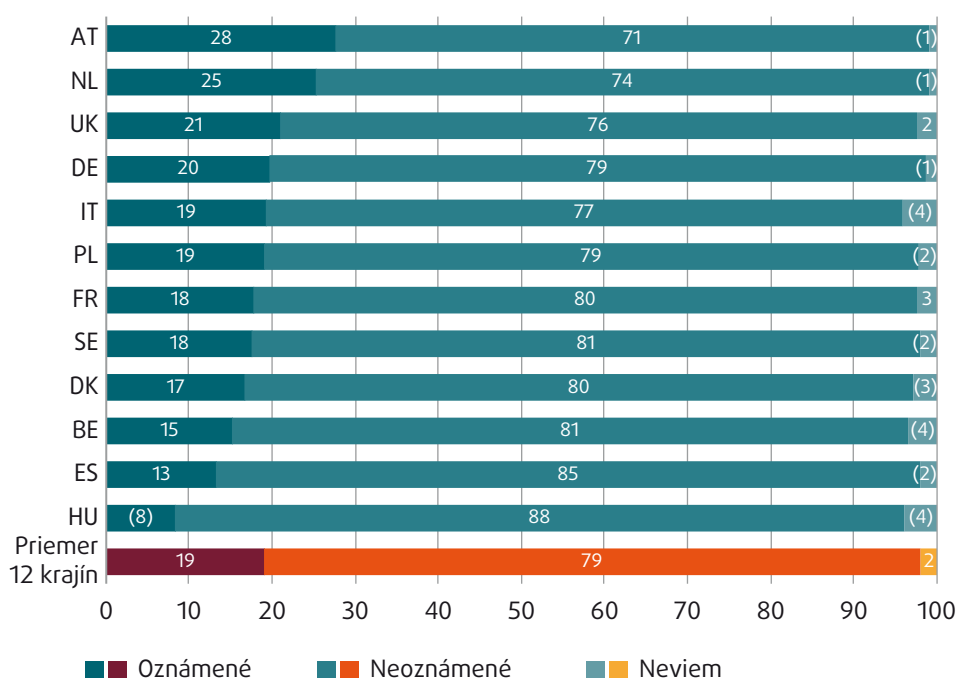
aby ho ohlásili (43 %), alebo to, že ohlásenie by bolo príliš nepríjemné alebo by spôsobilo príliš veľa problémov (22 %).

Bežnú realitu antisemitizmu dokazuje aj široká škála páchatelov, ktorá zahŕňa celé sociálne a politické spektrum. Medzi najčastejšie kategórie páchatelov najväznejšieho prípadu antisemitského obťažovania, ktoré uvádzali respondenti, patria osoby, ktoré nepoznali (31 %), osoba s extrémistickým moslimským

názorom (30 %), osoba s ľavicovým politickým názorom (21 %), kolega z práce alebo školy/vysokej školy (16 %), známy alebo priateľ (15 %) a osoba s pravícovým politickým názorom (13 %).

„Nikdy nepriznávam, že som židovka; zo strachu. Iba dvaja ľudia vedia o mojom pôvode. [...] Nemôžem byť diskriminovaná, ak nikto nevie, že som židovka. Na priamu otázku o mojej národnosti odpovedám klamstvom.“
(žena, 50 – 54 rokov, Poľsko)

Obrázok 3: Ohlasovanie najväznejšieho prípadu antisemitského obťažovania v posledných 5 rokoch, podľa jednotlivých členských štátov (%)^{a,b,c,d}

Poznámky: ^a Z respondentov, ktorí za posledných päť rokov zažili nejakú formu antisemitského obťažovania (n = 6 486); priemery 12 krajín sa porovnávali.
^b Otázka: C08. Ohlásili ste vy alebo niekto iný tento prípad polícii alebo inej organizácii?
^c Niektoré stĺpce nedosahujú 100 %; je to kvôli zaokrúhľovaniu čísel.
^d Výsledky založené na malom počte odpovedí sú štatisticky menej spoľahlivé. Výsledky založené na 20 až 49 pozorovaniach bez porovnávaní v súčte za skupinu alebo založené na políčkach s menej než 20 pozorovaniach bez porovnávaní sú preto uvedené v zátvorkách. Výsledky založené na menej než 20 pozorovaniach bez porovnávaní v súčte za skupinu nie sú zverejnené.

Zdroj: FRA, 2018

V smernici o právach obetí sa stanovuje, že s obeťami by sa malo zaobchádzať s rešpektom a citlivo, bez diskriminácie založenej na akomkoľvek dôvode vrátane náboženstva (odôvodnenie 9). Podľa článku 22 smernice majú všetky obeť právo na posúdenie, či sú potrebné opatrenia na ich ochranu pred ďalšou

viktimizáciou. V tomto posúdení sa musia zohľadňovať osobné charakteristiky obeť vrátane jej náboženstva, ak je to dôležité pre posúdenie potrieb ochrany obeť. V smernici sa poukazuje najmä na prípady, keď sa trestný čin spáchal s motívom diskriminácie, ktorý sa týka osobných charakteristík

obete vrátane jej náboženstva. V takýchto prípadoch majú orgány členských štátov osobitnú povinnosť posúdiť riziká ďalšej viktimizácie motivovanej touto charakteristikou. V rámcovom rozhodnutí o rasizme a xenofóbii sa vyžaduje, aby sa rasistická a xenofóbna motivácia považovala za pritažujúcu okolnosť alebo aby ju súdy brali do úvahy pri určovaní trestov uložených páchatelom (článok 4). Úplné vykonávanie právnych predpisov EÚ zahŕňa podporu obetí, aby oznamovali antisemitské trestné činy polícii, ako aj zabezpečenie toho, aby polícia riadne zaznamenávala rasistickú a xenofóbnu motiváciu v čase oznamovania.

Stanovisko FRA č. 3

Členské štáty by mali úplne a správne transponovať smernicu o právach obetí (2012/29/EÚ) do vnútroštátnych právnych predpisov s cieľom zabezpečiť, aby obeť antisemitizmu získali podporu, ktorú potrebujú pri nahlasovaní svojho prípadu príslušným orgánom. Členské štáty by okrem toho mali úplne a správne transponovať rámcové rozhodnutie o rasizme a xenofóbii (2008/913/SVV) do vnútroštátnych právnych predpisov s cieľom zabezpečiť, aby sa páchatelom dôsledne ukladali účinné, primerané a odrádzajúce trestné sankcie. Systémy trestného súdnictva v členských štátoch by navyše mali pravidelne podávať správy o sankciách uložených páchatelom a o odôvodnení súdov v príslušných rozsudkoch.

Antisemitská diskriminácia v kľúčových oblastiach života je stále neviditeľná

HLAVNÉ ZISTENIA

- Celkovo sa 11 % zo všetkých respondentov vyjadrilo, že sa v posledných 12 mesiacoch cítili diskriminovaní za to, že sú židia v jednej alebo viacerých z piatich oblastí uvedených v prieskume – zamestnanie (v práci alebo pri hľadaní práce), vzdelanie, zdravie alebo bývanie.
- Viac ako traja zo štyroch respondentov (77 %), ktorí tvrdia, že sa cítili byť diskriminovaní v posledných 12 mesiacoch za to, že sú židia, neohlásili najväčší prípad žiadnemu orgánu alebo organizácii.
- Väčšina respondentov (52 %), ktorí sa cítili byť diskriminovaní v posledných 12 mesiacoch a ktorí nikde neohlásili najväčší prípad, tvrdia, že neverili, že ohlásenie prípadu by zlepšilo ich situáciu. Jedna tretina respondentov, ktorí sa cítili byť diskriminovaní a neohlásili najväčší prípad, tvrdí, že ho neohlásila, lebo nebol dostatočne závažný (34 %) alebo jej chýbali dôkazy (33 %).
- Väčšina respondentov vie o právnych predpisoch, ktorými sa zakazuje diskriminácia založená na etnickom pôvode alebo náboženstve. Približne 64 % až 87 % opýtaných, v závislosti od oblasti, uviedlo, že o nich vie. Respondenti najviac vedia o antidiskriminačných právnych predpisoch v oblasti zamestnania a najmenej vedia o ochrane v súvislosti s bývaním.
- Väčšina respondentov (71 %) uviedla, že vedia o organizácii v krajine, ktorá poskytuje poradenstvo alebo podporu ľuďom, ktorí sú diskriminovaní. Respondenti najčastejšie uvádzali židovské organizácie, ktoré sú zamerané na bezpečnosť a ochranu židovskej komunity a/alebo antisemitizmus, a vnútroštátne orgány pre rovnosť alebo ľudské práva.

„Nedostatok prejavov antisemitizmu na verejnosti je spôsobený najmä tým, že mnoho židov sa rozhodne nenosiť kippu alebo nehovoriť veľa o tejto téme, aby neboli diskriminovaní. Nie sme diskriminovaní, pretože sa ‚schováваме‘.“ (muž, 35 – 39 rokov, Španielsko)

Zistenia prieskumu naznačujú, že antisemitizmus sa premieta nielen do trestných činov z nenávisťi, ale aj do nerovnakého zaobchádzania v kľúčových oblastiach života. Veľmi nízka miera ohlasovania

antisemitskej diskriminácie spolu so zjavnou normalizáciou prípadov však bránia tomu, aby sa skutočný rozsah antisemitskej diskriminácie dostal do pozornosti príslušných orgánov, orgánov pre rovnosť alebo miestnych organizácií. Porovnanie zistení prieskumov z roku 2012 a 2018 ukazuje, že úrovne vnímanej antisemitskej diskriminácie v oblasti zamestnania, vzdelávania, zdravotníctva a bývania ostávajú rovnaké. V miere ohlasovania sa nezaznamenali žiadne zmeny, takže táto miera je stále nízka.

Antisemitizmus, ktorý som zažil, sa prejavoval v nenápadnejšej forme, ako sa dá opísať v takomto formulári. Napríklad to zvláštne ticho, ktoré nastalo, keď som raz v práci povedal, že som žid.“ (muž, 25 – 29 rokov, Švédsko)

Zistenia prieskumu z roku 2018 ukazujú, že v uplynulom roku sa každý desiaty opýtaný (11 %) cítil byť diskriminovaný v oblasti zamestnania, vzdelávania, zdravotníctva alebo bývania, pretože je žid. Takmer osem z desiatich respondentov (77 %), ktorí tvrdia, že zažili takúto diskrimináciu, neohlásilo najväčší prípad žiadnemu orgánu alebo organizácii. Hlavnými dôvodmi neohlásenia sú dojem, že by sa nakoniec nič nezmenilo (52 %), prípad nebol dostatočne závažný (34 %) a chýbajúce dôkazy o diskriminácii (33 %). Na druhej strane prevažná väčšina opýtaných vie o antidiskriminačných právnych predpisoch (napríklad 85 % v oblasti zamestnania), ako aj o organizáciách, ktoré môžu poskytnúť poradenstvo alebo pomoc v prípadoch diskriminácie (71 %), ako aj o organizáciách židovskej komunity a vnútroštátnych orgánoch pre rovnosť.

V smernici o rasovej rovnosti (2000/43/ES) sa zakazuje etnická diskriminácia v kľúčových oblastiach života vrátane zamestnania, vzdelávania, zdravotníctva alebo bývania. V smernici o rovnakom

zaobchádzaní v zamestnaní (2000/78/ES) sa zakazuje diskriminácia v zamestnaní na základe náboženstva alebo viery. V smerniciach sa od členských štátov vyžaduje, aby zabezpečili, že ich ustanovenia sa oznamujú dotknutým osobám všetkými vhodnými prostriedkami a na celom území každej krajiny. V smerniciach sa stanovujú účinné, primerané a odrádzajúce sankcie pre páchatelov v prípadoch diskriminácie.

Stanovisko FRA č. 4

EÚ a jej členské štáty by mali zabezpečiť pomoc a podporu obetiam antisemitskej diskriminácie pri nahlásení svojho prípadu príslušným orgánom, orgánom pre rovnosť alebo organizáciám tretích strán. To by sa dalo dosiahnuť tak, že EÚ a jej členské štáty budú financovať kampane na zvyšovanie povedomia a informovanosti. Kampane by mohli organizovať príslušné ministerstvá v úzkej spolupráci s vnútroštátnymi orgánmi pre rovnosť a organizáciami židovskej komunity, aby sa zaručilo, že ich poslanie dosiahne cieľové publikum. Mohlo by sa nimi poukázať na to, že antisemitská diskriminácia predstavuje vážne porušenie základných ľudských práv a prečo sa treba usilovať o nápravu. Súčasne by sa malo zdôrazniť aj to, že páchatelom sa ukladajú účinné, primerané a odrádzajúce sankcie.

PRIESKUM V SKRATKE

V tomto zhrnutí sú uvedené hlavné zistenia druhého prieskumu FRA o vnímaní a skúsenostiach židovského národa s trestnými činmi z nenávisťi, s diskrimináciou a antisemitizmom. Analyzujú sa v ňom údaje z odpovedí 16 395 ľudí, ktorí sa identifikujú ako židia (vo veku od 16 rokov) v 12 členských štátoch EÚ – Belgicko (BE), Dánsko (DK), Francúzsko (FR), Holandsko (NL), Maďarsko (HU), Nemecko (DE), Poľsko (PL), Rakúsko (AT), Španielsko (ES), Spojené kráľovstvo (UK), Švédsko (SE) a Taliansko (IT). Tieto členské štáty sú domovskými krajinami viac ako 96 % odhadovanej židovskej populácie EÚ.⁵

Ako sa uskutočnil prieskum?

Prieskum sa uskutočnil online v máji a júni 2018. V dôsledku chýbajúceho spoľahlivého rámca na výber vzorky a na základe skúseností s prieskumom z roku 2012⁶ sa FRA rozhodla využiť online prieskum, keďže umožňoval opýtaným dokončiť prieskum kedykoľvek a kdekoľvek to bolo pre nich najvhodnejšie, vlastným tempom a v ich štátnom jazyku. Spôsob online prieskumu okrem toho umožnil poskytnúť respondentom podrobnosti o FRA, organizáciách, ktoré riadia zhromažďovanie údajov a o tom, ako sa použijú zhromaždené údaje. Táto metóda mala potenciál umožniť všetkým zainteresovaným ľuďom, ktorí sa identifikujú ako židia v 12 členských štátoch EÚ, zúčastniť sa na prieskume a podeliť sa o svoje skúsenosti. Zároveň to bola metóda, ktorá sa dala najľahšie využiť na prieskum respondentov zo všetkých vybraných členských štátov za rovnakých podmienok. Táto metóda neposkytuje náhodný pravdepodobnostný výber spĺňajúci štatistické kritériá reprezentatívnosti. Zistenia prieskumu sú však spoľahlivé a rozsiahle a predstavujú najkomplexnejšie dostupné údaje o skúsenostiach s antisemitizmom v EÚ.

Kto sa zúčastnil na prieskume?

Prieskum bol určený pre osoby vo veku od 16 rokov, ktoré sa považujú za židov – na základe náboženstva, kultúry, výchovy, etnického pôvodu, rodinného pôvodu alebo z iného dôvodu – a ktoré v čase prieskumu žili v jednej zo skúmaných krajín. Najväčšie vzorky sa získali z dvoch krajín, ktoré majú podľa odhadov najväčšiu židovskú populáciu v EÚ – Francúzsko a Spojené kráľovstvo. Vzorky s viac ako 1 000 respondentmi sa získali v Nemecku, Holandsku a vo Švédsku. V zostávajúcich siedmich krajinách sa veľkosť vzorky pohybovala od 400 do 800 respondentov.

Veľkosť vzoriek v členských štátoch zahrnutých do prieskumu

Štát	N
Belgicko	785
Dánsko	592
Francúzsko	3 869
Holandsko	1 202
Maďarsko	590
Nemecko	1 233
Poľsko	422
Rakúsko	526
Španielsko	570
Spojené kráľovstvo	4 731
Švédsko	1 193
Taliansko	682

⁵ DellaPergola, S. (2016), *World Jewish Population, 2016*, Berman Jewish DataBank.

⁶ FRA (2013), *Discrimination and hate crime against Jews in EU Member States: experiences and perceptions of antisemitism*, Luxemburg, Úrad pre publikácie Európskej únie.

Aké otázky sa kládli v prieskume?

Otázky kladené respondentom v prieskume sa týkali ich názorov na trendy v antisemitizme, na antisemitizmus ako problém v každodennom živote, osobných skúseností s prejavmi antisemitizmu, toho, či boli svedkami prejavov antisemitizmu a strachu o to, aby sa nestali obeť antisemitského útoku. Prieskum okrem toho poskytuje údaje o tom, do akej miery respondenti považujú antisemitské činy proti židovskej komunite – napríklad vandalizmus na židovských miestach alebo antisemitské odkazy v rozhlasových médiách alebo na internete – za problém v krajinách.

V rámci prieskumu sa zhromažďovali údaje o vplyvoch antisemitizmu na každodenné správanie respondentov a ich pocit bezpečnosti a o akýchkoľvek krokoch, ktoré podnikli v dôsledku strachu o bezpečnosť. Na otázky týkajúce sa osobných skúseností s konkrétnymi formami obťažovania alebo fyzického násillia nadväzovali otázky týkajúce sa podrobností o takýchto prípadoch vrátane ich frekvencie, počtu a charakteristík páchatelov, a ohlasovania prípadov akýmkoľvek organizáciám alebo inštitúciám. V rámci prieskumu sa zhromažďovali údaje o osobných skúsenostiach s pocitom diskriminácie z rôznych dôvodov a v rôznych oblastiach každodenného života – napríklad v práci, škole alebo pri využívaní konkrétnych služieb. Prieskum nadväzoval na skúsenosti respondentov s diskrimináciou otázkami týkajúcimi sa ohlasovania prípadov a dôvodov neohlásenia. Prieskumom sa skúmala aj úroveň informovanosti o právach týkajúcich sa antidiskriminačných právnych predpisov, o organizáciách na podporu obetí a o znalosti akýchkoľvek právnych predpisov týkajúcich sa zľahčovania alebo popierania holokaustu.

Predkladanie výsledkov prieskumu

Ak sa výsledky prieskumu predkladajú za 12 členských štátov EÚ, priemer všetkých krajín sa upraví o hodnotu, ktorá zohľadňuje rozdiely vo veľkosti židovskej populácie v rôznych krajinách. Výpočty sú založené na strednom bode základu a odhadoch rozšírenej židovskej populácie vo vybraných krajinách (pokiaľ ide o odhady, pozri DellaPergola, S., *World Jewish Population*, Berman Jewish DataBank, 2016). To sa robí s cieľom úmerne prispôbiť dosiahnuté vzorky takým spôsobom, aby sa zachovali správne vzťahy medzi príspevkami rôznych krajín k zisteniam na úrovni EÚ.

Táto správa obsahuje hlavné zistenia druhého prieskumu FRA o skúsenostiach židovského ľudu s trestnými činmi z nenávisti, s diskrimináciou a antisemitizmom v Európskej únii – najväčšieho prieskumu o židoch, aký sa kedy na svete uskutočnil. Prieskum sa týkal 12 členských štátov EÚ a zúčastnilo sa na ňom takmer 16 500 osôb, ktoré sa identifikujú ako židia. Nadväzuje na prvý prieskum agentúry, ktorý sa uskutočnil v siedmich krajinách v roku 2012.

Zistenia sú vhodné na zamyslenie. Zdôrazňujú, že antisemitizmus je stále prítomný v celej EÚ – a mnohými spôsobmi sa znepokojujúco stáva bežnou normou. Dôležité informácie, ktoré sú tu poskytnuté, môžu pomôcť tvorcom politik v celej EÚ pri zvyšovaní úsilia o zaistenie bezpečnosti a dôstojnosti všetkých židov žijúcich v EÚ.

Ďalšie informácie

Úplná správa FRA o zisteniach prieskumu – *Experiences and perceptions of antisemitism – Second survey on discrimination and hate crime against Jews in the EU* („Skúsenosti s antisemitizmom a jeho vnímanie – Druhý prieskum o diskriminácii a trestných činoch z nenávisti namierených proti židom v EÚ“) sa nachádza na adrese: <http://fra.europa.eu/en/publication/2018/2nd-survey-discrimination-hate-crime-against-jews>

Informácie o tom, ako FRA zhromažďuje údaje o prejavoch antisemitizmu a trestných činoch z nenávisti, sa nachádzajú na adrese:

- FRA (2018), *Antisemitism - Overview of data available in the European Union 2007-2017* („Antisemitizmus: prehľad existujúcich údajov v Európskej únii 2007 – 2017“), Luxemburg, Úrad pre publikácie;
- FRA (2018), *Racism, xenophobia and related intolerances* („Rasizmus, xenofóbia a súvisiace neznášanlivosti“), kapitola 4 *Fundamental Rights Report 2018* („Správa o základných právach 2018“), Luxemburg, Úrad pre publikácie;
- FRA (2013), *Discrimination and hate crime against Jews in EU Member States: experiences and perceptions of antisemitism* („Diskriminácia a trestné činy z nenávisti proti židom v členských štátoch“), prvý prieskum, Luxemburg, Úrad pre publikácie.

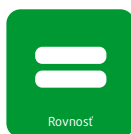
Informácie o práci FRA, o vzdelávaní v oblasti holokaustu a ľudských práv sa nachádzajú na adrese: <http://fra.europa.eu/en/project/2006/holocaust-and-human-rights-education>.

Trestné činy z nenávisti

Nenávistné prejavy

Rovnosť

Nediskriminácia

Úrad pre publikácie
Európskej únie

FRA – AGENTÚRA EURÓPSKEJ ÚNIE PRE ZÁKLADNÉ PRÁVA

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Viedeň – Rakúsko
Tel. +43 158030-0 – Fax +43 158030-699
fra.europa.eu
[facebook.com/fundamentalrights](https://www.facebook.com/fundamentalrights)
[linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency](https://www.linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency)
twitter.com/EURightsAgency

© Agentúra Európskej únie pre základné práva, 2019

Fotografie (zľava doprava/začiatok v hornom riadku): © Stock.adobe.com_Rafael Ben-Ari; Stock.adobe.com_brat82; Stock.adobe.com_dubova; Shutterstock.com_129757388; Stock.adobe.com_Odelia Cohen; Stock.adobe.com_REDPIXEL; Stock.adobe.com_Menschen; Stock.adobe.com_Sergey Nivens; Stock.adobe.com_superelaks.

Print ISBN 978-92-9474-626-9 doi:10.2811/10444
PDF ISBN 978-92-9474-623-8 doi:10.2811/112639